

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

De architectuur en beleving van de hermitage (1770-1860)

De hut, de heremiet(pop) en de hang naar eenzaamheid in de Nederlandse landschapstuin

Ronnes, H.; van Elburg, W.; Haverman, M.

DOI

[10.48003/knob.120.2021.2.718](https://doi.org/10.48003/knob.120.2021.2.718)

Publication date

2021

Document Version

Final published version

Published in

Bulletin (KNOB)

License

CC BY

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Ronnes, H., van Elburg, W., & Haverman, M. (2021). De architectuur en beleving van de hermitage (1770-1860): De hut, de heremiet(pop) en de hang naar eenzaamheid in de Nederlandse landschapstuin. *Bulletin (KNOB)*, *120*(2), 41-60.

<https://doi.org/10.48003/knob.120.2021.2.718>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

DE ARCHITECTUUR EN BELEVING VAN DE HERMITAGE (1770-1860)

DE HUT, DE HEREMIET(POP) EN DE HANG NAAR EENZAAMHEID IN DE NEDERLANDSE LANDSCHAPSTUIN

HANNEKE RONNES, WOUTER VAN ELBURG
EN MEREL HAVERMAN

INLEIDING

In het jaar 1800 schreef Govert Hendrik Godefroi baron van Blankenheim tot den Stronk vanaf een buitenplaats in de buurt van Bloemendaal aan zijn secretaris Barend van Poedelen: 'Ik heb nog vergeeten te vertellen, dat ik [hier] eene Heremitagie gezien heb [...] dit is tegenwoordig zoodanig in de smaak dat er rondom de Stad geen tuin is van honderd voeten in het vierkant, zonder eene Heremitagie.'¹ De hierboven genoemde

mannen zijn fictieve personen uit een roman van Willem Kist, niettemin is het geschetste beeld vrij trouw aan de realiteit. De stad waar Kist op doelt is ongetwijfeld Amsterdam, en de bouw van een 'heremitagie' als tuinsieraad of *folly* was omstreeks 1800 in een grote straal rond de hoofdstad op zijn hoogtepunt (afb. 1).²

Dit artikel presenteert nieuw onderzoek naar de hermitage op de Nederlandse buitenplaats, op basis van een analyse van verkoopadvertenties, primair bronnenonderzoek (voornamelijk reisbeschrijvingen) en literatuuronderzoek.³ De hermitage, zo zal worden aangetoond, was een wijdverbreid fenomeen in Neder-

▲ 1. De hermitage op Velserbeek te Velsen. Tekening door H. Numan, 1793 (Noord-Hollands Archief)

land. Met de huidige inventarisatie is het aantal bekende buitenplaatshermitages bijna verdriedubbeld van het in 1993 vastgestelde aantal van 36 naar ruim honderd (zie bijlage 1).⁴ Op basis van deze nieuwe dataset is het mogelijk met meer precisie uitspraken te doen over de periode waarin de hermitage populair was, de verspreiding van de hermitage in Nederland, de situering in de tuin, het uiterlijk en attributen zoals levende heremieten en poppen. Het artikel gaat bovendien in op de betekenis en receptie van de hermitage, de neergang en het *Nachleben* van het fenomeen.

LANGE PRELUDE

De hermitage is een weinig onderzocht en begrepen tuinsieraad, aldus tuinhistoricus Christian Hlavac.⁵ Uit de bescheiden bibliografie over dit onderwerp rijst het beeld van een fenomeen met een lange geschiedenis. De hermitage als plek om je in terug te trekken kwam voor van de Oudheid tot diep in de negentiende eeuw, omdat deze mensen in verschillende perioden aansprak en eenvoudig kon worden aangepast aan de specifieke eisen van de adellijke, religieuze of intellectuele eigenaar en de smaak van de tijd. Architectonische ruimtes bij Italiaanse villa's die de mogelijkheid tot afzondering boden ten behoeve van religiositeit, studie of reflectie werden volgens kunsthistoricus Arnold Witte al vanaf het einde van de zestiende eeuw 'hermitages' genoemd.⁶ Vergelijkbare gebouwtjes en ruimtes, bekend als *diaetae*, bestonden al vanaf het begin van de Italiaanse villacultuur in de Renaissance. Ze waren gebaseerd op beschrijvingen uit de klassieke Oudheid van onder meer Plinius de Jongere, die zijn *diaeta* duidde als een (deel van een) gebouw bedoeld voor eenzaamheid en studie of een maaltijd in een select gezelschap.

De Renaissance *diaeta* verschilde echter wezenlijk van die in de klassieke Oudheid en dat had alles te maken met de invloed van de christelijke kluizenaar in de woestijn (*in eremo*). De villa-*diaeta* van Francesco Petrarca, waarin hij zich terugtrok ten behoeve van de literatuur, was gebaseerd op zowel klassieke als religieuze voorbeelden van studie in afzondering.⁷

Hlavac voert de hermitage in de landschapstuin geheel terug op de middeleeuwse hut of grot van de christelijke heremiet in plaats van op de klassieke *diaeta*.⁸ Volgens Gordon Campbell was het echter de Italiaanse, religieus geïnspireerde Renaissance-hermitage die het prototype vormde voor de Engelse kluizenaarshut in de tuin.⁹ Witte bevestigt dat idee en verwijst daarbij naar het paviljoen dat Pirro Ligorio in opdracht van paus Pius IV bouwde in de tuin van het Vaticaanse paleis. Opgelusterd met zowel antieke sculpturen als Bijbelscènes moet dit 'casino' begrepen worden als een klassieke *diaeta* waaraan een christelijke laag is toegevoegd.¹⁰

Vanaf 1600 groeide de populariteit van het ideaal van

de heremiet en de monastieke meditatie, en daarmee ook die van de hermitage.¹¹ Kardinalen als Odoardo Farnese en Flavio Chigi creëerden hermitages in kloosters en bij paleizen, voortbordurend op Plinius' *diaeta* en op monnikencellen.¹² Ook buiten Italië ontstonden nu meer hermitages. Bij Neuburg am Inn bouwde Ernst Georg Ludwig graaf von Sinzendorf vier 'Eremitorien', bewoond door aangeklede poppen met ogen van glas.¹³

Eind zeventiende, begin achttiende eeuw volgde de profanisering van het verschijnsel, toen dit transformeerde in een hoogadellijke, vaak vorstelijke, rijk uitgevoerde hermitage waarin geen plek meer was voor religie.¹⁴ De toenmalige opdrachtgevers van kluizenaarshutten waren hoge edelen en vorsten, zoals in Bayreuth, waar in navolging van het werk van Ligorio een 'Eremitage'-paleis en een aantal kleine hermitages werden gebouwd (1715-1718). Hierin konden de markgraaf en zijn hofhouding zich terugtrekken en 'kluizenaar' spelen (afb. 2).¹⁵ Het waren volgens Witte en Campbell echter vooral vrouwelijke eigenaren die zich alleen of met intieme vrienden heremiet waanden in deze luxe hermitages, weg van het ceremoniële leven, de huwelijks plichten en de adellijke beleefdheidsvormen.¹⁶

Onder Nederlanders was in de formele, zeventiende-eeuwse tuin sporadisch sprake van een hermitage. Zo bracht Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679) de laatste jaren van zijn leven door in zijn hermitage in Bergendael bij Kleef. Op deze 'solitaire plaats', 'een wildernis', kon hij zich terugtrekken en zich overgeven aan de natuur, de wandeling en vooral aan gedachten over zijn leven en de naderende dood.¹⁷ Daarbij werd niets aan het toeval overgelaten: de hermitage zelf mocht dan tamelijk eenvoudig zijn, de 'natuurlijke' omgeving werd ingrijpend geënceneerd.¹⁸ Bergendael, bestaande uit velden, bossen, heuvels en al eerder aangelegde lanen, wandelpaden, sculpturen, fonteynen en een cascade, werd aangevuld met Johan Maurits' grafmonument, een kapel, gebouwtjes voor personeel en de hermitage.¹⁹ Deze laatste – 'een huys van plancken', aldus Johan Maurits zelf – had een verdieping en een kleine aanbouw; een inventaris spreekt van een slaapkamer en een kamer voor de vorst met verschillende kabinetten.²⁰

Johan Maurits' hermitage lijkt het midden te hebben gehouden tussen enerzijds de *diaetae* uit de klassieke Oudheid en de Renaissance en anderzijds de contemporaine hoogadellijke hermitages in Frankrijk, Duitsland en Italië. Net als Plinius en Petrarca verbleef Johan Maurits daadwerkelijk in zijn hermitage. Deze was niet zo luxueus als sommige andere laatzeventiende-eeuwse voorbeelden – binnen twintig jaar was ze vervallen – maar toch groter en rijker dan wat later gebruikelijk zou worden. Andere Nederlandse zeventiende-eeuwse voorbeelden zijn de 'Eremitage' van de

2. De hermitages op Sanspareil te Bayreuth in Duitsland. Ingekleurde prent door J.G. Köppel, 1793 (Staatsbibliothek Bamberg)

dichter Joan van Broekhuizen in de buurt van Amstelveen, en de 'kluis' in het bos van buitenplaats Hofwijck en een viertal groene kluisjes waarin 'sich kluijsenaers geklujstert konden wenschen', waarnaar Constantijn Huygens verwijst in zijn gelijknamige hofdicht.²¹

DE HERMITAGE IN DE LANDSCHAPSTUIN

Met de opkomst en ontwikkeling van de landschapstijl nam in de loop van de achttiende eeuw de populariteit van de hermitage een vlucht. De luxe verdween nu weer naar de achtergrond, de heremieten (meestal mensen, soms poppen) keerden terug en natuurbeleving werd belangrijk. Dat laatste ging niet zonder slag of stoot. De tuin was een beladen plek in een eeuw waarin Verlichtingsdenkers als Buffon, Linnaeus en d'Holbach de natuur onttheologiseerden, en lijnrecht tegenover een even grote groep van geleerden stonden die de natuur nog steeds als godsbewijs beschouwden.²² Waar het rariteitenkabinet met naturalia voor deze laatste groep fungeerde als 'antidote to atheism', ontwikkelde de hermitage zich in een heel andere richting, die weliswaar flirtte met religie, maar daar in feite weinig mee te maken had.²³

Nu God in de natuur steeds meer op de achtergrond raakte, werd het mogelijk het landschap te reserveren voor meer persoonlijke emoties. Deze ruimte werd onmiddellijk ingevuld door de nieuwe esthetische categorieën van het sublieme en het pittoreske: verrassende doorzichten, variaties in landschappen, woeste cascades en de vele *fabriques* of follies, waaronder de hermitages, zetten de wandelaar aan het denken.²⁴ Een sensitieve *beleving* van de tuin en de natuur ver-

ving een esthetische *waardering*, en de grenzen tussen park en natuur vervaagden, net als die tussen het park en het agrarische bedrijf. Via de in Engeland populaire *ferme ornée* en de Franse *hameaus* – die van Marie-Antoinette op Versailles, inclusief hermitage, is ongetwijfeld de beroemdste – werden hele boerderijdorpjes geïntegreerd in de landschapstuin. De hermitage deed nadrukkelijk mee aan deze nieuwe oriëntatie op beleving en integratie van de natuur in het park: een teruggetrokken bestaan in de natuur werd bij uitstek geschikt geacht voor reflectie. De publicatie van Marc-Antoine Laugier's *Essai sur l'architecture* (1753), waarin de 'oerhut' van takken en bladeren werd gepresenteerd als de eerste vorm van architectuur, was een belangrijke katalysator voor de populariteit van de hermitage (ook een hut). Een terugkeer naar meer 'pure' vormen van bouwkunst – zoals de hermitage – zou de mens tot bezinning kunnen leiden (afb. 3).

De achttiende-eeuwse hermitage is daarnaast onlosmakelijk verbonden met Jean-Jacques Rousseau. In zijn politieke vertogen vergeleek Rousseau een oorspronkelijke natuurstaat waarin de solitaire natuurmens centraal stond met een contemporaine, gecorrumpeerde cultuurstaat. In zijn beroemde brieftroman *Julie ou la nouvelle Heloise* (1761) en in verschillende autobiografische werken presenteerde hij de 'echte natuur' en hermitages als de enige plekken waar een mens verlossing kon vinden.²⁵ In verschillende fasen van zijn leven bewoonde Rousseau hermitages of hermitage-achtige constructies, zoals aan het einde van zijn leven op het landgoed Ermenonville, een van de eerste landschapstuinen van Frankrijk. Zijn plotselin-

3. De hermitage op Frogmore te Windsor in het Verenigd Koninkrijk. Aquarel door Samuel Howitt, ca. 1775 (Royal Collection Trust)

ge dood op dit landgoed, waar de hermitage en de natuurfilosofie van Rousseau zo centraal stonden, heeft de populariteit van het fenomeen ontegenzeggelijk versterkt.

HISTORIOGRAFIE VAN DE NEDERLANDSE HERMITAGE

Naast ruïnes, Turkse tenten en Chinese, neogotische en neoclassicistische bouwwerken, worden hermitages gerekend tot elementen van de vroege landschapstijl in Nederland (van circa 1750 tot circa 1815).²⁶ De Nederlandse hermitage is het onderwerp geweest van een gering aantal publicaties. Sommige daarvan beschrijven één of enkele kluzenaarshutten, zoals de artikelen van Martin van den Broeke (1994) over de hermitage op landgoed Westhove bij Domburg, van Lucia Albers (2003) over kluzenaarshutten op landgoederen in Noord-Holland en van Lisa Wiersma (2015) over de hermitage op buitenplaats Frankendael in de Amsterdamse Watergraafsmeer.²⁷ Jan Holwerda schreef verschillende artikelen over het onderwerp, meest recentelijk over de toepassing van boomwortels in kluzenaarshutten.²⁸

Een uitzondering op deze doorgaans incidentele onderzoeksprojecten vormt het werk van Wim Meulenkamp, die een uitgebreid oeuvre heeft opgebouwd over tuinsieraden, waaronder hermitages.²⁹ In 'De cultus van de hermitage in Nederland' (1993) telde Meulenkamp 36 hermitages, maar hij vermoedde dat er meer waren geweest.³⁰ Hij stelde dat het moeilijk is om de eerste Nederlandse sierkluis aan te wijzen, maar dat het fenomeen vanaf 1770 populair werd. De opkomst van de hermitage als onderdeel van de vroege landschapstijl in het laatste kwart van de achttiende eeuw beschouwde Meulenkamp als de 'proto-romantische' fase. Tuinsieraden zoals hermitages moesten gevoe-

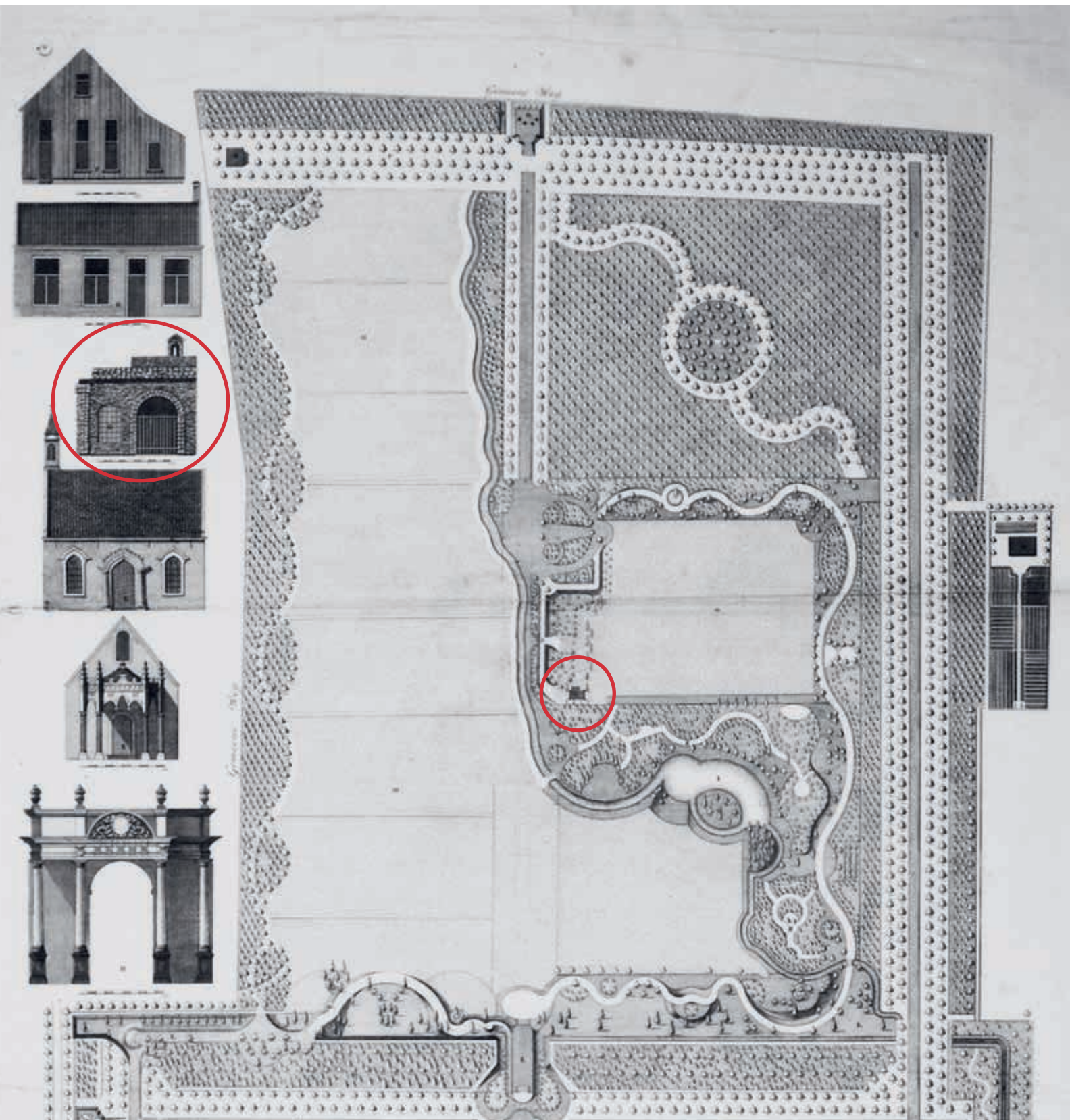
lens van melancholie oproepen, al ging het volgens Meulenkamp 'om tamelijk losse sfeerassociaties'.³¹ Tijdens de tweede fase, ongeveer 1800 tot 1835, vond een 'verburgerlijking' plaats: ook de welvarende middenklasse bouwde nu hermitages. In de laatste fase, die duurde van circa 1835 tot 1875, werd de hermitage een bron van vermaak voor de hele bevolking.³²

DE SNELLE VERBREIDING VAN DE BUITENPLAATSHERMITAGE

Ook in de achttiende eeuw bestond een kruisbestuiving tussen Nederlandse fictieve kluzenaarshutten – denk aan de briefromans van Belle van Zuylen en Aagje Deken en Betje Wolff – en gerealiseerde hermitages.³³ De vroegste, nu bekende hermitage in een landschapstuin stond vanaf 1772 op Beekestijn bij Velsen, hoewel er mogelijk al in 1765 een was op buitenplaats Bosch en Hoven te Heemstede. De plattegrond van tuinarchitect Johann Georg Michael uit 1772 toont een rotsachtig huisje bekroond met een torentje of luiddklok, dat achter in het park, verscholen onder geboomte, in de hoek van het kleine korenveld stond (afb. 4).

Het moment van bouw van de hermitage is alleen bekend in de zeldzame gevallen dat er ontwerptekeningen of andere relevante primaire bronnen zijn. De helft van de tijdens dit onderzoek nieuw ontdekte hermitages – 51 van de in totaal 104 – is achterhaald via verkoopadvertenties. Dit betekent dat de stichtingsdatum veelal onbekend is, maar in ieder geval verder in het verleden moet hebben gelegen.³⁴

Ondanks het feit dat de meeste hermitages zich in het sterk verstedelijkte westen van het land bevonden, is de plek van oorsprong van de hermitage in Nederland diffuser: de vroege hermitages lagen zowel in het westen (Beekestijn, Domburg, Huis te Manpad, Leyduin) als in enkele Gelderse parken (Twickel, Biljoen, De Oorsprong, Rhederoord). Het ontstaan van de buitenplaatshermitage in Nederland wordt, net als de oorsprong van de Nederlandse landschapstuin, vaak in verband gebracht met genoemde tuinarchitect Michael.³⁵ Hij ontwierp in 1772 de hermitage voor Jacob van Boreel op Beekestijn, en in 1781 die voor diens zoon Jacob jr. op Elswout. Zowel Michael als Boreel had in Engeland uitgebreid kennisgemaakt met de landschapstijl.³⁶ Ook met hermitages, zo blijkt uit een brief van Cornelis Jansz. Backer, in 1760 op reis in Engeland, aan Boreel: 'Vergeet dog niet [...] van mede te brengen eenige plans van hermitages met laantjes soo gekronkelt als of te een wurm gekroopen had; en die mij gesegt sijn wel over twintig jaaren, dat in Engeland, charmant gevonden wierden.'³⁷ De bronnen van Michael, die waarschijnlijk verantwoordelijk was voor meer hermitages dan die van Beekestijn en Elswout alleen, waren alle Engels.³⁸ Ook de hermitages van de landgoederen Biljoen en Beekhuizen waren het

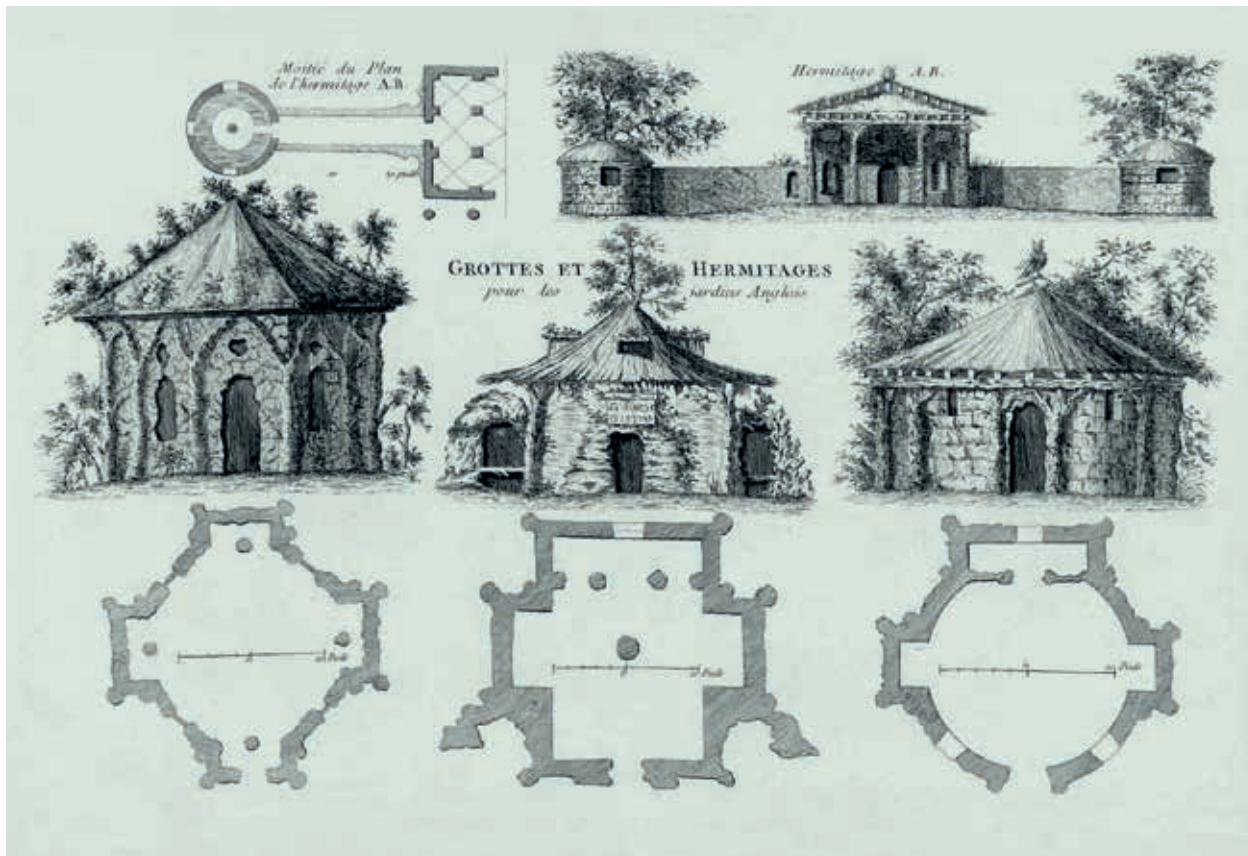
4. Gedeelte van de plattegrond voor de tuinen van Beekestijn te Velsen, met in de rode markeringen de kluizenaarshut en de locatie daarvan. Tekening door J.G. Michael, 1772 (Noord-Hollands Archief)

5. De hermitage op kasteel Biljoen te Velp. Voorstudie in aquarel door Christian Henning, 1790-1791 (Gelders Archief)

6. Hermitage met waterput en omheining op Paleis Soestdijk te Baarn. Tekening door Jurriaan Andriessen, ca. 1790 (Stadsarchief Amsterdam)

7. Pagina met modellen van hermitages uit Georges le Rouge, *Details de Nouveaux Jardins à la Mode. Jardins Anglo-Chinois*, vol. 4, Parijs, 1776

8. Verkoopadvertentie van buitenplaats Meerwerck te Amsterdam, *Leydse Courant* van 16 september 1799

*. In de maand April 1799, zal publick verkogt worden de HOFSTEEDE MEERWERCK, met deszelfs onlangs vernieuwde Heeren-Huyzinge, Tuinmans Wooning, Coupel, Menagerie, en een wel geordonneerde Engelsche Tuyn, met zyn Hermitage, Moes-Tuyn, lommerryke Laanen, en drie Kampen WEY-LAND, gelegen aan de Weesper Vaart, by de Keyse Laan van de Diemer Meer: nader te bevragen by den Makelaar J. BEYS te Amsterdam.

resultaat van een samenwerking van eigenaar Johan Frederik Willem baron van Spaen met zijn landschapsarchitecten (afb. 5). Van Spaen kwam geïnspireerd terug van zijn reizen naar Duitsland (1783) en Zuid-Engeland (1791), en vond in Michael en later Jan David Zocher jr. en sr. ontwerpers die op hetzelfde landschappelijke spoor zaten.³⁹ Of er sprake was van een vergelijkbare samenwerking tussen stadhouder Willem V en zijn tuinarchitect Philip Willem Schonck is onduidelijk, maar op Soestdijk verrees een hermitage en waarschijnlijk ook op Het Loo (afb. 6).⁴⁰

Een laatste landschapsarchitect die in dit kader moet worden genoemd is Lucas Pieters Roodbaard: alle tot nu toe bekende Friese hermitages lagen in parken die door hem waren aangelegd. Soms maakte Roodbaard gebruik van het *Magazijn van Tuin-sieraden* van Gijsbert van Laar (1802): de hermitage op Fogelsanghstate in Veenklooster is vrijwel identiek aan een exemplaar in dit voorbeeldenboek. Van Laar had het grootste deel van zijn boek overgenomen van Johann Gottfried Grohmanns *Ideenmagazin für Lie-*

bhaber von Gärten (1796-1811), maar de hermitages in zijn *Magazijn* waren eigen ontwerpen of bestaande Nederlandse voorbeelden.⁴¹ Andere belangrijke inspiratiebronnen voor de creatie van de hermitage waren Franse en Duitse voorbeeldenboeken, zoals *Details de Nouveaux Jardins à la Mode. Jardins Anglo-Chinois* (1776-1787) van Georges Louis le Rouge en *Theorie der Gartenkunst* (1779-1785) van Christian Cay Lorenz Hirschfeld (afb. 7).⁴²

Het huidige onderzoek heeft geen zeer vroege hermitages opgeleverd. Geïntroduceerd door de hoogste echelons van de samenleving op de grootste landgoederen, zijn deze veelal goed gedocumenteerd en dus bekend. Door de zoektocht in digitaal ontsloten historische kranten zijn vooral iets latere, kleinere exemplaren achterhaald (afb. 8). De hermitage lijkt een dalend cultuurgood: het eerst gebouwd door de hoge adel en rijkste patriciërs, werd het fenomeen in de loop van de tijd overgenomen door eigenaren met bescheidener middelen en dito tuinen; op den duur sierden hermitages ook stadshuizen en herbergen (bijlage 2). Het feit

dat dit proces heel snel plaatsvond, doet aan deze these enige afbreuk. Nicolaas Meerburgh, tuinier en botanicus, merkte al in 1782 op: 'Op meest alle Lusthoven, al zyn deselven niet zeer uitgestrekt, zonderd men thans de eene of andere plaats af, om een zogenaamde Hermitagie aanteleggen.'⁴³ De hier gepresenteerde dataset ondersteunt dit idee: hoewel de piek in het aantal eerste vermeldingen van hermitages rond 1800 valt, mag op basis van het feit dat het om verkoopadvertenties gaat, worden aangenomen dat het grootste deel van deze hermitages is aangelegd in het laatste kwart van de achttiende eeuw. De eerste voorbeelden van hermitages bij stadshuizen en herbergen volgen al snel. In 1796 werd in Haarlem een stadshuis met een hermitage in de tuin verkocht, en in 1793 kreeg de speeltuin 'America' bij Leiden een nieuw gemetselde hermitage.⁴⁴ Binnen korte tijd droegen tenminste drie buitenplaatsen de naam 'Hermitage', naast verschillende boerderijen, twee herbergen, een weiland, een moestuin en een Surinaamse plantage. Ook waren er hermitagekoekjes, hermitagewijnen en hermitagekachels. Niettemin sloeg het begrip met name op de *folly* in de buitenplaatsstuin. In 1820 klonk het verbaasd en enigszins afkeurend: 'op welk landgoed, een kwart morgen groot, vindt men geen heremiet?'⁴⁵

Waar Gelderland met twintig buitenplaatshermitages voorheen werd beschouwd als de voornaamste hermitageprovincie, is dit beeld met de huidige stand van wetenschap gekanteld in het voordeel van Holland, waar wij de plaats bepaalden van een derde van het totale aantal buitenplaatshermitages (40). In Holland en Utrecht samen vonden wij bijna twee derde van alle hermitages (63). In Friesland konden wij acht hermitages lokaliseren, in Overijssel twee, in Zeeland en Noord-Brabant drie, in Groningen en Limburg één en in Drenthe geen. De burgerlijke signatuur is hiermee versterkt: de hermitage kwam volgens de inventarisatie het meest voor op de buitenplaatsen van stedelijke regenten in de nabijheid van de stad. Daarmee wijkt de Nederlandse hermitage af van de adellijke kluisenaarshut uit de ons omringende landen.⁴⁶

MISE-EN-SCÈNE: DE SITUERING VAN DE HERMITAGE IN HET PARK

Het van 1774 daterende reisverslag van de Leidse student Frans Cornelis Hoogvliet gaat uitgebreid in op de situering van de hermitage in de landschapstuin. Op tour met zijn ouders bezocht Hoogvliet het Hof te Domburg in Zeeland. 'Benieuwd naar zulke eene rareit', wandelden ze eerst door 'een fraaien en vrugtbaren hof, achter welke een aangenaam bosch is met digten boomlommer beschaduw't', daarna 'leidde men ons door verscheiden wandelpaden en kronkeldreven heenen tot wij na lang omloopen de woning deezes vreemdelings naderende zijne hut beschouwden.'⁴⁷

De ideale plek voor een hermitage in het landschaps-

park was in een bos of op een eiland, zo ver mogelijk weg van de bewoonde wereld (afb. 9 en 10). Van Laar stelt: 'Men kan hetzelfde op een verheven eiland plaatsen [...] om eene eenzame gedaante aan te geven' (afb. 11).⁴⁸ Het handboek *Nederlandsche Tuinkunst* onderwees in 1837 een pragmatische insteek bij de creatie van een tuin: 'In elk geval moet men zich naar de omstandigheden regelen; waar geen water bestaat, kunnen geene waterpartijen worden aangebragt [...]; geene belvédères [...] in het midden van hooge bosschen, geene hermitages langs volkrijke wegen.'⁴⁹ Hermitages moest men aanleggen 'in het donkerste, wildste, en eenzaamste gedeelte' van een woud, op een kleine, natuurlijke verhoging ten behoeve van het uitzicht.⁵⁰ De wandelaar benaderde de hermitage idealiter via een sterk slingerend pad, zodat men er bij wijze van verrassing op stuitte.⁵¹

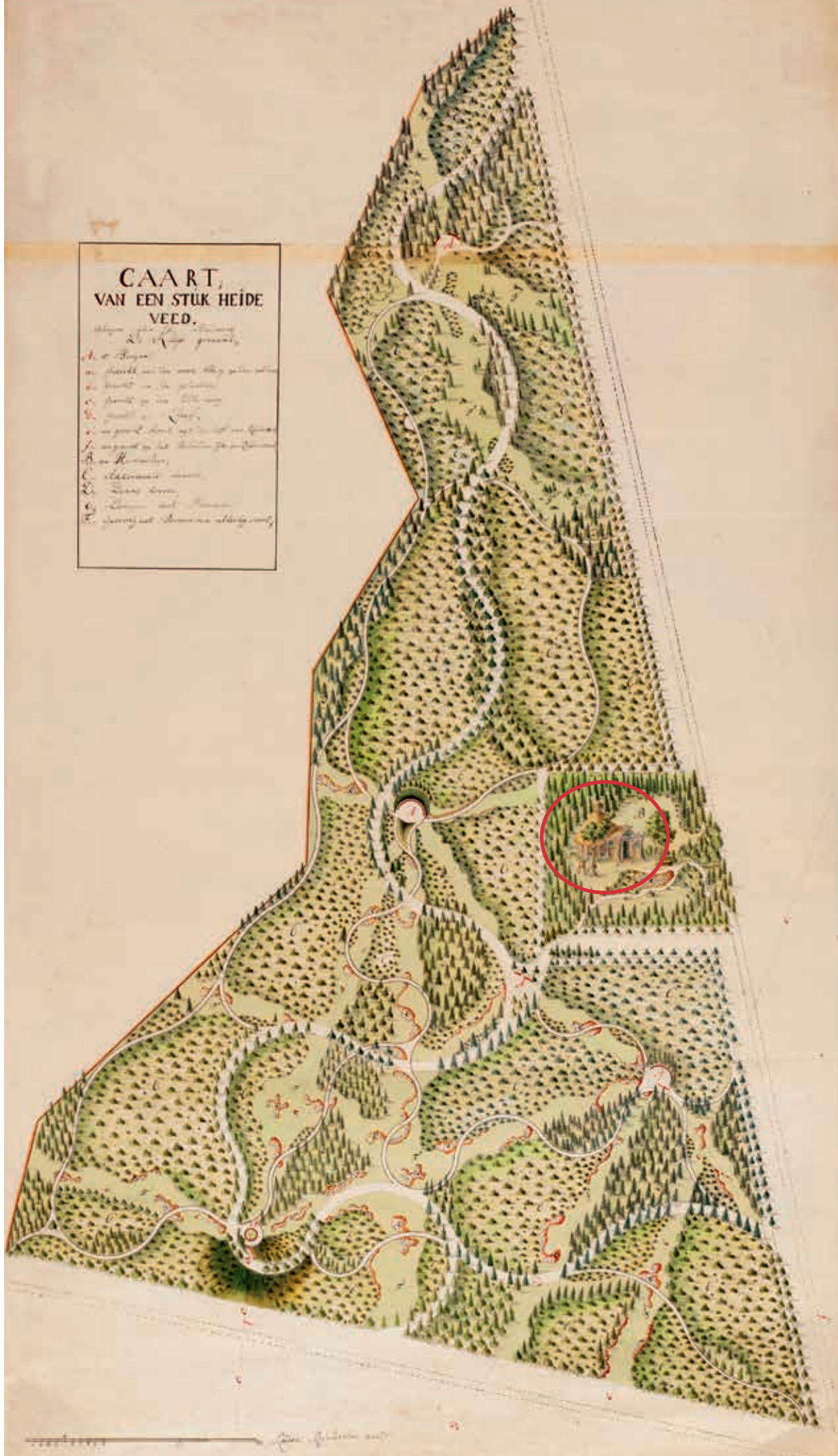
Hoewel niet van alle hermitages de locatie in het park bekend is, blijkt uit het onderzoek dat vrijwel altijd gekozen is voor een geïsoleerde ligging. Verkoopadvertenties vermeldten hermitages meestal in combinatie met 'de Engelse tuin' of 'het Engelse bos'.⁵² Een bosrijke omgeving kwam het vaakst voor, ook veel genoemd zijn eilanden en bergen, al dan niet in combinatie met een bos (afb. 12). Bezoekers aan Velserbeek merkten op: 'Nooit echter zagen wij een plek beter in overeenstemming met zulk een eenzame kluis dan deze [...] aan de overzij eener beek, tegen een helling gebouwde, door het dichte groen maar half zichtbare kluis [...] aan alle zijde door hooggeboomte afgesloten geheel.'⁵³ Een Engelse reiziger beschrijft een hermitage 'buried in the woods' op landgoed Sparrendaal bij Driebergen.⁵⁴ Reizigers vonden op landgoed Lichtenbeek een 'waterval, aan eene beek, die een eilandje vormt, dat, onder hooggeboomte, eene smaakvol aangelegde hermitage bevat; dit eilandje grenst zeer gepast aan een uitgestrekt dennenbosch'.⁵⁵

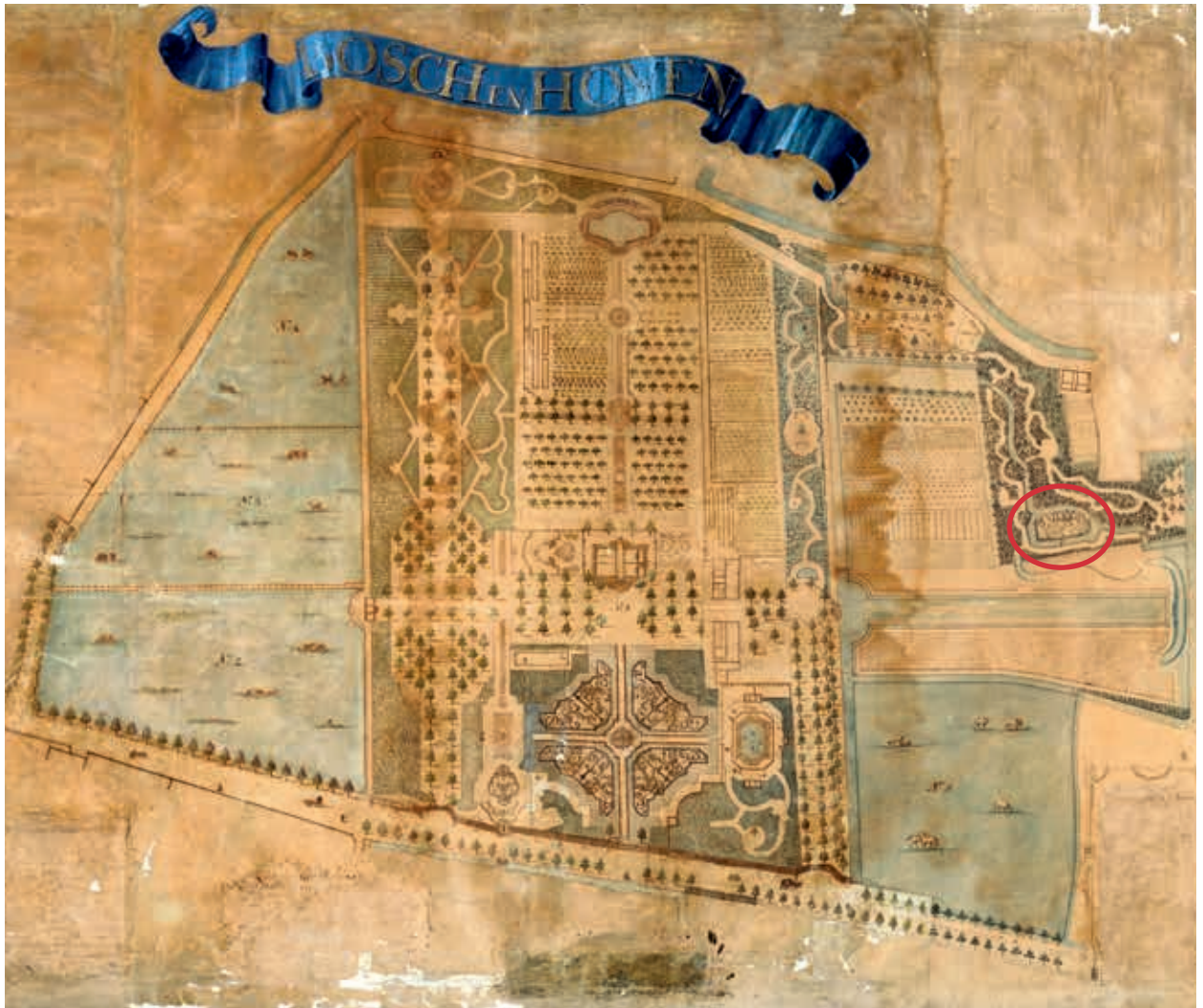
Maar weinig Nederlandse hermitages voldeden aan de voorwaarde van vrij uitzicht vanuit de hermitage: slechts één egodocument spreekt van een 'vue solitaire'.⁵⁶ Een verhoogde ligging kwam vaker voor. De kluisenaarshut op Ubbergen lag op 'de helling eens heuvels' en werd door de wandelaar bereikt via 'een smal kronkelend voetpad' en 'door digt kreupelhout'.⁵⁷ Ook lagen relatief veel hermitages op eilandjes, zoals op Vijverberg bij Arnhem. In de buurt van die hermitage lag het graf van de heremiet, net als op Lichtenbeek en Vilsteren het geval was.⁵⁸

HUTTEN, HEREMIETEN EN ATTRIBUTEN

Hermitages werden in de beginjaren vooral gezien als rareit en later als vast onderdeel van een landschappelijk aangelegd park, maar ze vormden nooit het meest belangrijke tuinsieraad. De hermitage staat in verkoopadvertenties regelmatig als laatste genoemd in een lange rij van tuinelementen; de 'enz.' die erop

9. De locatie van de hermitage op Rhederoord te De Steeg, op een kaart van J.P. Post, 1797 (Gelders Archief)

10. De locatie van de hermitage op het eilandje op buitenplaats Bosch en Hoven te Haarlem. Kaart toegeschreven aan Jan van Varel, 1765 (Noord-Hollands Archief)

volgt lijkt erop te wijzen dat de hermitage nog net de moeite van het vermelden waard was. Mogelijk heeft dit te maken met de vergankelijkheid van het gebruikte materiaal: echt kostbaar was de hermitage niet. In het *Magazijn* (1802) zijn de meeste hermitages van 'natuurlijk ruw bemest hout', 'schotten van hout' of van 'teenwerk gevlochten en met leem en koemest bepleisterd'. *De Nederlandsche tuinkunst* (1837) noemt 'ruw hout', 'stroo en biezen', het *Handboek voor den Nederlandschen tuinbouw* van Theodorus Frederik Uilkens (1848) 'boomwortelen, veldsteenen, turf of riet' en mos.⁵⁹ Een halve eeuw eerder was de aanpak van de hoge adel en rijkste patriciërs wat minder sober geweest, ongetwijfeld op basis van internationale voorbeelden. In 1778 werd ene Wernold Omans op Twickel betaald voor het leveren van 'Gilhuysen brokken' (zandsteen uit Gildehaus) en de bouw van de hermitage.⁶⁰ Hier dus geen hutje van twijgen en mos, maar dat werd een of enkele decennia later wel de standaard.⁶¹

Reisverslagen geven een nauwkeurig beeld van de gebruikte materialen. Op landgoed Ubbergen was 'het

hutje' gemaakt van 'gevlochten teenen, van buiten met klimop, climatis, wijngaardranken, wilde kamperfoelie en rozen bekleed [...]; de grond en de wanden zijn bedekt met veelkleurig mos.'⁶² Daniël Boissevain noemde naar aanleiding van zijn bezoek aan Lichtenbeek in 1807 de 'fraaye Hermitage met Menagerie uyt wortelen van Boomen zamengesteld', Otto van Eck schreef op 22 augustus 1793 in zijn dagboek over dezelfde, 'zeer aardige' hermitage dat het ging om een 'huisje van mosch'.⁶³

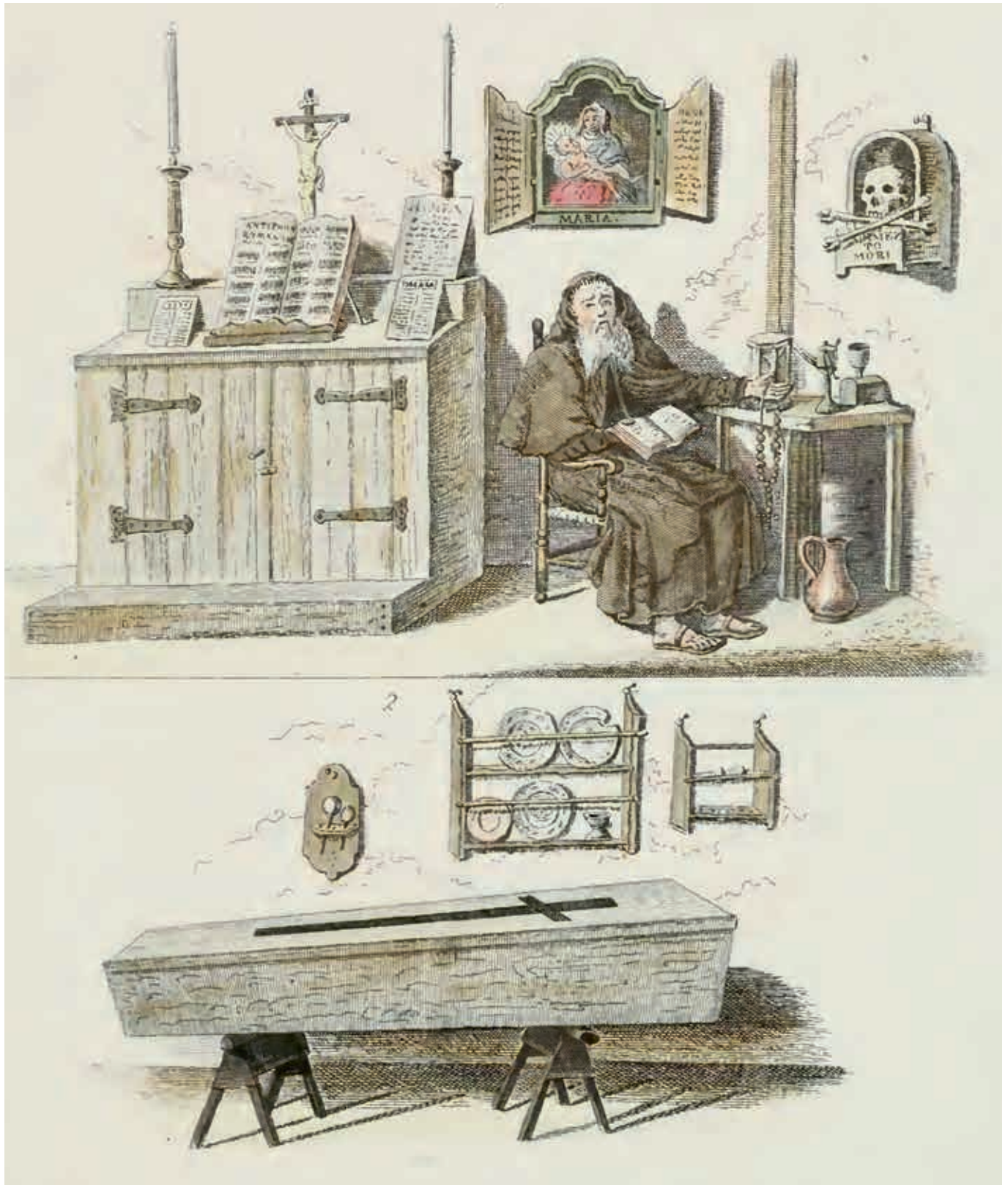
Het interieur van de hermitages was sober en bestond idealiter uit een of meerdere stoelen, een bank of bed, een doodshoofd of doodskist, een zandloper, boeken en een (houten) heremietpop (afb. 13).⁶⁴ Het 'huiscieraad' van de hermitage van Westhove is in 1786 'naif'.⁶⁵ Negentig jaar later memoreerde Jacobus Craandijk de aankleding van de hermitage van Schaesberg, die hij als kind met zijn klas bezocht: 'Hoe verdrongen wij elkander voor de bestoven glasruitjes om naar binnen te zien! Daar stond de tafel, met een' zandlooper er op. Daar stond de doodskist tegen den

11. Plaat CLXXXI uit het *Magazijn van Tuin-sieraden* van Gijsbert van Laar, 1802. 'Een Eiland met eene fraaije doch niet kostbare Hermitage'. Deze plaat komt sterk overeen met de hermitage op Velserbeek te Velsen, zie afbeelding 1

12. De hermitage op Ridderoord bij De Bilt. Getekend door de destijds 76-jarige Maurits Eyck van Zuylichem, eigenaar van de buitenplaats, 1840 (Nationaal Archief)

13. Plaat CLXXXII uit het *Magazijn van Tuin-sieraden* van Gijsbert van Laar, 1802. 'Bij het openen van de deur ziet men hem zitten in zijn volle costuum, met zijn brevier en paternoster, in bespiegeling des sterfelijken levens, naar uitwijzing van zijne huis-sieraden, Memento More, ontfaar en doodkist [...] De eremiet een ledeman zijnde, kan men doen zitten, leggen, of knielen, zoo als men begeert. Men kan hem bij mooi weder ook laten rusten, op een' afgezaagde stam van een' boom, naar uitwijzing der plaat.'

* Te Bodegraven, by den Boode S. HAM. TE KOOP, een extra fraai gemaakte en gekleedde HEREMIET, met zyn HUISCIERAAD. By denzelven is van stonden aan een zeer mooi en logesabel HUIS en THUIN te Huur op het beste van deeze Plaats staande.

14. Verkoopadvertentie van een heremietpop, *Utrechtsche Courant* van 20 april 1807

muur, slaapstede en “memento mori” tevens. En daar zat de hermiet, de groote houten pop met langen witten baard en bruine pij.⁶⁶

Dat de inrichting van de hermitage sterk gestandaardiseerd was blijkt ook uit evaluaties van kluzenaars-hutten, zoals die van het echtpaar Scheltema-van Nijmegen. Na een bezoek aan landgoed Laag Oorsprong bij Oosterbeek beperkten zij zich tot de opmerking dat het een hermitage was ‘met het geen daar in behoort’.⁶⁷ Over de inrichting van de hermitage op Velserbeek was hun commentaar iets minder summier: genoemd worden de heremiet met boek in de hand, een altaar met Christusbeeld, een paar boeken, een doodskist, een doodshoofd en beenderen en inscripties.⁶⁸

De eigenaar van Biljoen, Van Spaen, zag met lede ogen aan dat de bordjes met versjes van Elisabeth Post en Franse pastorale dichters langs de paden en bij de hermitage – strofes die tot doel hadden de bezoekers in de juiste sferen te brengen – met enige regelmaat werden vernield of voorzien van ‘onbetamelijke’ aanvullingen.⁶⁹ Het deed hem besluiten de bordjes te verwijderen en de versjes te bundelen in een boek.⁷⁰ Verschillende reizigers merkten in de hermitage van Ubbergen een tweeregelig Frans gedichtje op: ‘Viens elever ton ame en ce plaisible lieu / Admire la nature et adore ton Dieu!’⁷¹ Bij de hermitage van Vijverberg zag Nicolaas Esser Meerman in 1813 een aantal ‘inscriptien’ die ‘Gods heerlijkheid en de vergankelijkheid des menschelijken levens ter beschouwing en aandenken voorstelden’.⁷² Willem de Clercq noemde in 1811 de Latijnse en Franse inscripties van de hermitage op kasteel Loenersloot.⁷³ Een ‘paar oude borden met toepasselijke kluzenaarsinscripties’ waren in 1902 op Olterterp het enige wat nog resteerde van de uitrusting van de hermitage.⁷⁴

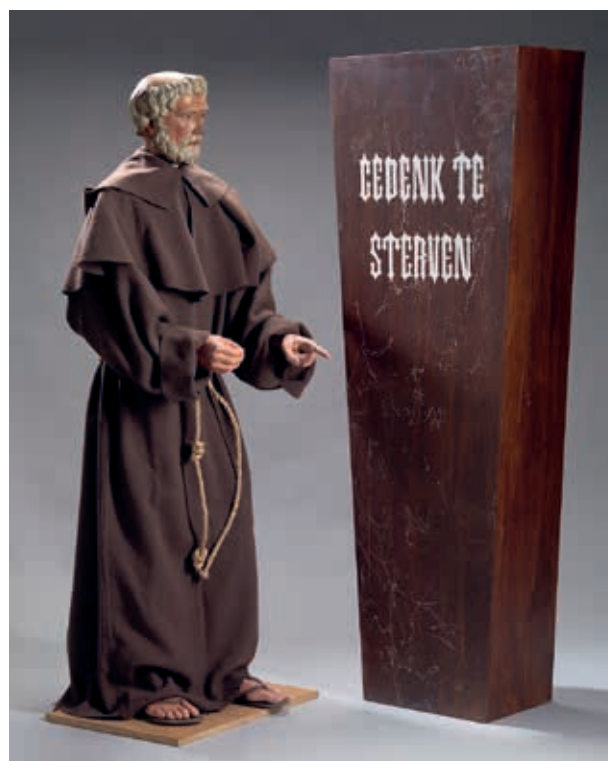
In Domburg zat de heremiet, ‘eenen bejaarden vader met eenen donkerbruine pijrok [...] schoon van hout gefabriceerd’, aan een tafel met daarop twee boeken: *Le song d’un ermite* en *La métamorphose d’Ovide*.⁷⁵ De *Metamorfosen* van Ovidius figureerde ook al in de vroegzeventiende-eeuwse hermitage van Palazzetto Farnese in Rome en op Ermenonville een eeuw later. Dat suggereert dat de betekenis van de hermitage als overgang (metamorfose) van cultuur naar natuur een constante was.

Op tenminste 25 hermitages was een levende heremiet of heremietpop aanwezig. Soms ging het slechts om een schildering van een heremiet, meestal om een pop van hout die veelal als monnik was aangekleed (afb. 14). In de jaren 1820-1840 roemden de kranten meermaals ene Benjamin Adams, actief als ‘kunst-

beeldhouwer’ in Den Haag, om zijn ‘ledemans’.⁷⁶ Relatief veel van de vroege heremieten en heremietpoppen bewoonden hermitages in het oosten van het land. Ook de Roodbaard-parken waren soms uitgerust met een heremiet. Op een van deze Friese buitenplaatsen, Olterterp, speelde ene ‘Ket uit Drachten’ voor kluzenaar, in andere gevallen vervulde het (tuin)personeel deze taak.⁷⁷ In 1786 werd stadhouder Willem V getraakteerd op een bezoek aan de hermitage op landgoed Westhove in Zeeland. Hij trof hier jachtopziener G.C. Poelman die was verkleed als kapucijner monnik. De stadhouder was gefascineerd door het schouwspel en stelde de kluzenaar verschillende vragen, waar de jachtopziener quasi-naïef en met een Vlaams accent op antwoordde. Kennelijk had Poelman weinig zin in dit spelletje waartoe hij waarschijnlijk door de eigenaar van het landgoed was gedwongen: hij weigerde de muntstukken die Willem V aanbood, ondertussen denkend: ‘loop naar de bleksem’.⁷⁸

Soms was sprake van een mechanisch aangedreven heremietpop. Boissevain sprak na zijn bezoek aan Lichtenbeek over een heremiet die een boek las ‘in eene bewegende houding’.⁷⁹ Ook de heremiet van Frankendael in de Watergraafsmeer kon zijn hoofd buigen (afb. 15).⁸⁰ Na deze ‘hoekigen hoofdknik’ wees

15. Kluzenaarspop van Frankendael in de Watergraafsmeer, met zijn doodskist (Amsterdam Museum)

zijn 'rechterhand deftig op een overeind staande doodskist [...] die tot kalme grafrust noodde, door het op 't deksel met zinkwit geschilderde "Gedenk te ster-ven"'.⁸¹ Een notitie in een rekeningenboek van Biljoen, waarin Van Spaen 'geleend aan Hermiet Jan Gartsen f 10.-' aantekende, bevestigt dat in enkele gevallen een echt persoon werd aangesteld om in het park als heremiet te leven of te acteren. Lang lijkt deze man het in de hermitage van Biljoen niet te hebben volgehouden; hij werd vervangen door een pop.⁸² Deze heremietpop knikte bij binnenkomst met z'n houten hoofd en 'wees vervolgens met z'n houten arm op een overeind staande doodskist, waarop geschilderd stond: Memento Mori [...] De boswachter, die de deur ontsloot, bracht het mechaniek in werking en hield tenslotte z'n hand op voor een drinkpenning'.⁸³

BETEKENIS EN RECEPTIE

De manier waarop de hermitage van Biljoen werd gepresenteerd, toont aan dat Van Spaen de romantische symboliek van dit element in zijn park heel serieus nam. Het is de vraag in hoeverre dat ook gold voor andere buitenplaatseigenaren en voor de toeschouwers van de hermitages.

Net als haar materiële verschijningsvorm, bleef de betekenis van de hermitage in de loop van de bijna honderd jaar dat deze de tuin in landschapsstijl sierde vrijwel onveranderd. Een unieke Drentse fictieve hermitage geeft een vrij nauwkeurig beeld van wat met dit tuinonderdeel werd beoogd. Deze voor de gelegenheid gebouwde kluzenaarshut figureerde in de zomer van 1785 als decorstuk in een toneelstuk in het park van Laarwoud. Een van de zoontjes van eigenaar Sigismund Pieter Alexander van Heiden Reinestein, kamerheer van Willem V, vervulde de rol van heremiet. Op muziek getiteld *Romance* zong hij: 'Dans ma retraite obscure/ Du monde ennué, solitaire, ignoré, J'observe la nature'.⁸⁴ De hermitage was een plek om je terug te trekken uit de wereld en eenzaamheid te ervaren in de natuur. Een erg vrolijk oord was de kluzenaarshut niet, zoals blijkt uit 'obscure' in de zangregels hierboven en uit andere kwalificaties in reisverslagen. De hermitage van Biljoen was 'somber', de kluzenaarshut van Domburg stond voor een 'somber eenzaam leven'.⁸⁵ Dit had veel te maken met gedachten over 'de vergankelijkheid des menschenlijken levens' waartoe de hermitage aanzette.⁸⁶ Ook anderen waren van mening dat de hermitage 'den wandelaar tot ernstige weerspiegelingen wekt'.⁸⁷ De kluzenaarshut van Ubbergen en de bijbehorende inscriptie versterkten volgens een gezelschap de stemming van 'ernst'.⁸⁸

'Romantisch is hier het toverwoord', schrijft Wim Meulenkamp over de hermitage.⁸⁹ Hij haalt Jacob Geel aan die in 1835 in zijn beroemde *Gesprek op den Drachenfels* de hermitage stevig positioneerde in de Romantiek, in combinatie met het klooster, de berg, het

eiland en de dood. In reisverslagen en handboeken duikt het concept 'romantisch' regelmatig op, de term 'schilderachtig' een enkele keer.⁹⁰ Sporadisch klinkt in de evaluatie van de hermitage iets meer nuchterheid en distantie door: de kluzenaarshut van Westhove bij Domburg kon de aandacht 'eene goede poos' bezighouden, de hermitage van Rijserdaal was 'zeer interessant'.⁹¹

Lange tijd was van cynisme nauwelijks sprake, of het moet de discussie zijn van enkele reizigers na een bezoek aan de heremiet van Domburg over de waarde van het solitaire bestaan van de kluzenaar. Sommigen vonden dat 'dezen mensch zijn geluk te benijden' was, anderen waren van mening dat het geluk van het heremietenbestaan 'louter schijn' was.⁹² Uit de eerder genoemde opmerking uit 1820 dat elk landgoed, ook het kleinere, een heremiet tentoonstelde, klinkt enige hoon door over het fenomeen, maar misschien nog wel meer over de kopieerzucht.⁹³ Een buitenlandse *gaze* op de Nederlandse hermitagecultuur verradt enige laetdunkendheid: de bezoekers van de hermitage op Sparendaal 'smiled at the formal bed of rushes'.⁹⁴ De negatieve beoordeling van Willem de Clercq van de kluzenaarshut op Vijverberg had niets te maken met het romantische tafereel, maar alles met de wijze van presenteren en het achterstallige onderhoud: 'zoo zeer mishaagde ons eene soort van hermitage met twee elendige hutjes, waarin de afbeeldsels van Menno en Paracelsus een knikkende pop en een groot getal opschriften die meer vroom als dichterlijk waren en ons om dus te spreken walgden daar deze heilige opschriften overal als uithangborden van kroegen geplaatst waren. Eene smerige hut waar wij uitgebrande kaarsen en een kartonnen doodshoofd vonden be kroonde dit tefreel zoo dat wij deze hermitage zochten te vergeten en verder Lichtenbeek met dankbaar genoegen verlieten'.⁹⁵

In de afkeur van 'heilige opschriften die meer vroom als dichterlijk waren', klinkt de protestant door die De Clercq was; de 'uithangborden van kroegen' deden afbreuk aan de smaak en distinctie van de buitenplaats.

Het einde van het fenomeen van de hermitage is tamelijk exact te bepalen op basis van de verkoopadvertenties en reisverslagen. In 1855 werd opgemerkt dat de hermitage 'vroeger meer in was dan tegenwoordig'.⁹⁶ Vierentwintig jaar later werd de hermitage als een van 'de aardigheden onzer voorvaderen' stevig verankerd in het verleden.⁹⁷ Bijna gelijktijdig sprak Craandijk over de hermitages die in zijn jeugd gebruikelijk waren.⁹⁸ De hermitages die wel bleven bestaan lijken in de tweede helft van de negentiende eeuw het domein te zijn geweest van kinderen en het grote publiek. Frankendaal in de Watergraafsmeer werd bijvoorbeeld het doel van een jaarlijkse processie van arbeiders uit de Jordaan.⁹⁹ Behalve de klas van Craandijk, arriveerde in 1872 ook een schoolklasje op Fogelsanghstate in

Veenklooster (afb. 16). Bij de hermitage keken ze verwonderd toen ze ‘daar een kluizenaar zagen zitten. ’t Was voor de kleintjes vooral een moeilijk vraagstuk of de kluizenaar leefde dan of hij dood was.’¹⁰⁰ Leonard Springer ontwierp rond 1883 voor de jonge kinderen van jonkheer Louis Rutgers van Roozenburg een hermitage midden in een doolhof op de Paltz in Soesterberg.¹⁰¹

Wat overbleef na het opdrogen van de verheven gevoelens en gedachten van de Romantiek, was de wandeling naar de hermitage en de rust in en om de kluizenaarshut. ‘Wie eens in een bootje de vijvers van de Hermitage daar ter plaatse is rondgevaaren’, werd in 1905 geschreven over landgoed Olterterp, kon genieten ‘van de doodsche stilte daarachter in die eeuwenoude bosschen van het landgoed [...] een stilte slechts verstoord door het tjlpen en kwinkelleren en zingen van duizenden vogels’.¹⁰² De tijd van de romantische tuinsieraden, levende heremieten en diepe reflectie was voorbij. In 1902 verzuchtte een bezoeker van een Friese landschapstuin die geen zin meer had in follies en andere ouderwetse attributen: ‘gelukkig bleef ’t bij een “hermitage”’.¹⁰³ Misschien dat de hermitage nog te billijken was, omdat de waardering voor een mooi uitzicht bleef bestaan en veel kluizenaarshutten hierin voorzagen. De hermitage ging heel geleidelijk te gronde: de meesten vergingen zonder dat iemand zich erom bekommerde of verdwenen omdat ze werden geassocieerd met een ‘dweepzieke’ tijd. Sommigen werden herbestemd tot kippenhok of fazanterie.¹⁰⁴

CONCLUSIE

De uitbreiding van het aantal bekende hermitages als gevolg van deze studie biedt ons meer inzicht in de omvang en verspreiding van het fenomeen in Nederland. Meulenkamp's fasering van drie ontwikkelingsstadia tussen de tweede helft van de achttiende eeuw en het einde van de negentiende eeuw blijft grotendeels overeind: de twee eerste fasen, introductie door de adel en zeer rijke patriciërs en toepassing door de burgerij, vonden vrijwel gelijktijdig plaats. De kluizenaarshut werd al heel snel een standaardattribuut op zelfs de kleinste buitenplaats. De verkoopadvertenties die een waslijst aan tuinsieraden noemen, tonen aan dat deze kleine tuinen en parken behoorlijk vol moeten zijn geweest. De hermitage bevond zich ook op deze bescheiden landgoederen altijd ergens aan de randen, aan het einde van de wandeling. Het sterk gestandaardiseerde uiterlijk van de hut, de vergankelijke materialen, de inscripties, het interieur, de verwijzingen naar de dood en de attributen waren alle gestoeld op het romantische idioom. De populariteit van de hermitage suggereert dat Nederlanders zeker niet ongevoelig waren voor de Romantiek, zoals vaak wordt aangenomen.

16. Kluizenaarshut met kluizenaarspop op Fogelsangh State te Veenklooster, 1986 (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Het feit dat de bronnen zo weinig bewijs leveren voor cynisme ten aanzien van het fenomeen van de hermitage en de heremiet onderstreept deze these. Tegelijkertijd voorzag de kluizenaarshut in een meer universele behoefte, in plaats van alleen een romantische: door de tijd heen zijn er altijd vertrekken gecreëerd waar mensen – meestal uit de elite – zich konden terugtrekken. In die zin was de hermitage een pendant van het kabinet of de studio.

De kluizenaarshut in Nederland week af van die in landen waar vorsten en de hoge adel een belangrijker rol speelden in de verbreiding van het fenomeen. Daar werden hermitages veelal aangetroffen in uitgestrekte parken, die in omvang hun Nederlandse equivalent ver overschreden. De Nederlandse hermitage reflecteert in alles de Nederlandse buitenplaats: beide waren vooral burgerlijk, wijdverbreid, stedelijk en bescheiden in omvang en aankleding.¹⁰⁵

BIJLAGE 1	NAAM BUITENPLAATS/KASTEEL/LANDGOED	PLAATS	EERSTE (BEKENDE) VERMELDING
Buiten- plaatsen, kastelen en land- goederen met een hermitage	Belvedere	Amsterdam	1816
	Frankendael	Amsterdam	1883
	La Retraite	Amsterdam	1809
	Meerwer(c)k	Amsterdam	1799
	Moscou	Amsterdam	1821
	Namaals Beeter	Amsterdam	1803
	Naamloos buitenplaatsje	Amsterdam	1808
	Naamloze heeren-hofsteede	Amsterdam	1838
	Wel Na	Amsterdam	1803
	Zorgrust	Amsterdam	1806
	Het Loo	Apeldoorn	1793
	Vijverberg (oorspronkelijk Lichtenbeek)	Arnhem	1793
	Hooge en Leege Oirspronk / Hoge en Lage Oorsprong	Arnhem	1799
	Patientia	Baambrugge	1915
	Soestdijk	Baarn	ca. 1790
	Naamloze buitenplaats	Beek	1823
	Lyndenstein	Beetsterzwaag	vóór 1825
	Uleput	Berg en Dal	1822
	Lommerlust	Beverwijk	1801
	Bleek-en-Hoven	Bloemendaal	1807
	Huis te Bloemendaal	Bloemendaal	1813
	Sparrenheuvel	Bloemendaal	1806
	Slangevegt	Breukelen	ca. 1780
	Voortwyk	Breukelen	1785
	Lagerwerf	Broek in Waterland	1821
	Kasteel Bronkhorst	Bronkhorst	1790
	Naamloze buitenplaats	Bodegraven	1807
	Broekhof	Cuijk	1827
	Ridderoord	De Bilt	1840
	Twickel	Delden	1797
	Hof te Domburg	Domburg	1774
	Doorwerth	Doorwerth	1790
	Rijserdaal	Driebergen	1813
	Sparrendaal	Driebergen	1848
	Groot Lankum	Franeker	1868
	Huis de Poll	Gietelo	1805
	Huis-Duinen	Haarlem	1798
	Rusthoven	Haarlem	1819
	Welgelegen	Haarlem	1792
	Huis te Manpad	Heemstede	begin 19de eeuw
	Bosch en Hoven	Heemstede	mogelijk 1765
	Nieuwland	Heilig Landstichting	1828
	Jerusalem	Kralingen	1862
	Drakenstein	Lage Vuursche	1888
	Loenersloot	Loenersloot	1797
	De Boomgaard	Maarssen	1791
	Elsenburgh	Maarssen	1800
Eyckenstein	Maartensdijk	1840	
Middelstein	Midlum	1868	
De Snelle	Moordrecht	1797	
Ruistryk	Muiderberg	1799	
Sterreschans	Nieuwersluis	1815	
Marienlust	Nijmegen	1529	
Naamloze buitenplaats nabij Nieuwland	Nijmegen	1913	
Elsbosch	Nuland	1806	
Stania State	Oenstjerk	1905	
Olterterp (voorheen Slot Boelens)	Olterterp	vóór 1825	
Westhove	Oostkapelle	1786	
Jagtlust	Oudeschoot	1847	
Elswout	Overveen	1812	
Valkenstein	Poortugaal	1817	
Heimerstein	Rhenen	1790	
Leeuwendaal	Rijswijk	1800	
Naamloze tuin met huis aan de Hoogen Zeedijk	Rotterdam	1818	
Naamloze buitenplaats aan de Kruiskade	Rotterdam	1817	
Naamloze tuin met huis aan de Waschbeeklaan	Rotterdam	1834	
Struisenburg	Rotterdam	1823	
Rustenburg	Schalkwijk	1838	
Schaefsberg	Schin-op-Geul	1889	
Fraylemaborg	Slochteren	ca. 1820-1840	

NAAM BUITENPLAATS/KASTEEL/LANDGOED	PLAATS	EERSTE (BEKENDE) VERMELDING
Rust-Oord	Soestdijk	1880
De Paltz	Soesterduin	eind 19de eeuw
Staverden	Staverden	1851
Rhederoord	De Steeg	1797
Vijversburg	Tytsjerk	vóór 1825
Huys te Ubbergen	Ubbergen	1854
Kent U Zelven	Utrecht	1787
Zwanenburg	Utrecht	1801
Fogelsangh State	Veenklooster	vóór 1804
Beekhuizen	Velp	1799
Biljoen	Velp	1798
Overbeek	Velp	1808
Middeloo	Velsen	1807
Velseroog	Velsen	1781
Beeckestijn	Velsen-Zuid	1772
Velserbeek	Velsen-Zuid	1783
Vilsteren	Vilsteren	ca. 1840
Holij	Vlaardingen	1859
Leyduin	Vogelenzang	1798
Beresteijn	Voorschoten	1843
Vredenhoef	Voorschoten	1830
Naamloze buitenplaats	Voorschoten	1841
De Wildenborch (kwam van elders)	Vorden	1859
Breevecht	Vreeland	1845
Naamloos buitenplaatsje	Vreeland	1805
Welgelegen	Vreeland	1856
Naamloos heeren-huizinge	Waalwijk	1856
Backershagen	Wassenaar	1819
Het Park	West-Souburg	1843
Lathmer	Wilp	1783
Naamloze buitenplaats	Zevenhoven	1805
Soelen	Zoelen	1805
Stadwijk	Zoeterwoude	1870
Zuylenburgh	Zuilen	1804

NAAM	PLAATS	EERSTE (BEKENDE) VERMELDING	BIJLAGE 2
Lokaal de Vreede	Amsterdam	1813	Andere
Naamloos huis op stadsbolwerk Sloten	Amsterdam	1826	huizen,
Park van Klaas Bakker Jzn	Broek in Waterland	1838	tuinen en
Naamloos huis in de Begijnestraat	Haarlem	1796	herbergen
Naamloos huis op het Achterom	Hoorn	1867	met
America	Leiden	1794	hermitages
Naamloos huis in de Sint Pieterstraat	Maastricht	1820	
Stadwyk	Muiden	1812	
Het Echobosch	Muiderberg	1903	
Dee Beerenberg in de Imbosch	Roosendaal	ca. 1777-1779	
Naamloos huis op stadsbolwerk Sint Lucas	Utrecht	1844	

NOTEN

- 1 W. Kist, *Het leven, gevoelens en zonderlinge reize van den landjonker Govert Hendrik Godefrui van Blankenheim tot den Stronk*, Haarlem 1800, 236.
- 2 Synoniemen van hermitage zijn kluizenaarshut en kluis.
- 3 Via Delpher, de digitale krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek, is gezocht naar hermitages (verschillende schrijfwijzen) genoemd in verkoopadvertenties.
- 4 Daar komen nog tien hermitages bij die niet op buitenplaatsen, maar bij tuinen, speeltuinen, uitspanningen en stadshuizen stonden. Het aantal van 36 noemt Wim Meulenkamp in zijn

artikel uit 1993, al moest het daadwerkelijke aantal volgens hem een veelvoud daarvan zijn, zie W. Meulenkamp, 'De cultus van de hermitage in Nederland', in: M. Bison e.a. (red.), *Ó laage hut! Meer grootsch dan vorstelyke hoven. Het Kluisje van Betje Wolff en Aagje Deken te Beverwijk*, Beverwijk [1993], 57-74.

- 5 C. Hlavac, 'Eremitagen in frühen mitteleuropäischen Landschaftsgärten', *Gartenkunst* 32 (2020) 1, 79-94.
- 6 A. Witte, *The Artful Hermitage. The Palazzetto Farnese as a Counter-reformation Diaeta*, Rome 2008, 106-109; A. Witte, 'Hermits in High Society. Private Retreats in Late Seicento Rome', in: D.R. Marshall (red.), *Art, Site and*

Spectacle. Studies in Early Modern Visual Culture, Melbourne 2011, 105-119; A. Witte, 'Sociable Solitude. The Early Modern Hermitage as Proto-Museum', in: K.A.E. Enenkel en C. Göttler (red.), *Solitude, Spaces, Places and Times of Solitude in Late Medieval and Early Modern Cultures*, Leiden/Boston 2018, 405-450. Hermitages werden in de zeventiende eeuw ook wel 'romitorii' genoemd.

- 7 Witte 2018 (noot 6), 406-410.
- 8 Hlavac 2020 (noot 5), 79-80.
- 9 G. Campbell, *The Hermit in the Garden. From Imperial Rome to Ornamental Gnome*, Oxford 2013, 2.
- 10 Witte 2018 (noot 6), 408-409, 414-416.

- 11 Witte 2018 (noot 6), 417. De naam 'hermitage' werd steeds gangbaarder in plaats van *diaeta*.
- 12 Witte 2018 (noot 6), 106-109, 417.
- 13 Hlavac 2020 (noot 5), 80; Volgens Wilfried Hartleb ging het om contra-reformatorische propaganda; W. Hartleb, *Neuburg. Gartenschloss am Inn. Streiflichter zur Kulturgeschichte* (Kultur im Landkreis Passau, Band IV), Salzweg 2006, 103.
- 14 Hlavac 2020 (noot 5); Hartleb 2006 (noot 13).
- 15 Hlavac 2020 (noot 5), 80; Campbell 2013 (noot 9), 12-13.
- 16 Witte 2008 (noot 6), 112-113, 117; Campbell 2013 (noot 9), 52.
- 17 E. Ihne, 'Miraculum mundi – Der Lebensabend. Briefe aus Bergendael', in: G. de Werd e.a. (red.), *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen*, Kleve 1979, 95.
- 18 Johan Maurits liet onder meer architect Maurits Post erbij roepen, maar die stierf voordat hij kon komen; Ihne 1979 (noot 17), 98.
- 19 Ihne 1979 (noot 17), 95-100.
- 20 Deze kabinetten waren gevuld met brieven, mathematische instrumenten en verfspullen (om kaarten te maken); Ihne 1979 (noot 17), 96.
- 21 M.M. Prinsen, *De idylle in de achttiende eeuw in het licht der aesthetische theorieën*, Amsterdam 1934, 73; C. Huygens, *Hofwijck*, red. F.L. Zwaan, Jeruzalem 1977 [1651], regels 313, 1705: dbnl.org/tekst/huyg001vita01_01/huyg001vita01_01.pdf (geraadpleegd 14 maart 2021).
- 22 L. Daston, *Biographies of Scientific Objects*, Chicago 2000; E. Sparry, *Utopia's Garden. French Natural History from Old Regime to Revolution*, Chicago 2000. Niet alleen natuurwetenschappers hielden zich bezig met de natuurlijke wereld, de hoogste echelons van de samenleving raakten massaal bedwelmend door de 'cult of nature'; D. Edelstein, *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature and the French Revolution*, Chicago 2009.
- 23 G.M. Roemer, 'From *vanitas* to veneration. The embellishments in the anatomical cabinet of Frederik Ruysch', *Journal of the History of Collections* 22 (2010) 2, 1-18, hier 9.
- 24 A. Heumakers, *De esthetische revolutie*, Amsterdam 2015, 36-86; E. Burke, *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone*, red. W. Krul, Groningen 2004 [1757], 25-26.
- 25 N.J.H. Dent en T. O'Hagan, 'Rousseau on "Amour propre"', *Proceedings of the Aristotelian Society* 99 (1999) 1, 91-108, hier 106; N. Dent, *Rousseau*, Abingdon 2005, 14; T. O'Hagan, 'JJ Rousseau (1712-1778). The novel of sensibility', in: M. Bell (red.), *The Cambridge Companion to European Novelists*, Cambridge 2012, 89-106, hier 89. De invloed van Rousseau op de hermitage in Nederland moet vooral worden gezocht in zijn popularisering van de natuur als plek voor retraite.
- 26 A.M. Backer, E. Blok en C.S. Oldenburger-Ebbers, *De natuur bezworen. Een inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de middeleeuwen tot het jaar 2005*, Rotterdam 1998, 29-32; H.M.J. Tromp, *De Nederlandsche landschapsstijl in de achttiende eeuw*, Leiden 2012, 262. Volgens Tromp moet worden opgemerkt dat de invloed vanuit Engeland niet rechtstreeks en dominant was; voor de eerste ervaring van een 'Engels' park en de hermitage bezocht men veelal de Duitse baden en kastelen en de tuinen in en rond Parijs; W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)*, Gent 1963.
- 27 M. van den Broeke, "'...naïf en welgelijktend". De sierhermitage bij kasteel Westhove', *Cascade bulletin voor tuinhistorie* 3 (1994) 1/2, 18-19; L.H. Albers, 'Follies, bizarre architectuur in Holland. Van houten kluisenaars en andere tuinsieraden op de landgoederen Beeckes-tijn, Velserbeek, Elswout en Frankendael', *Holland Historisch Tijdschrift* 35 (2003) 3, 230-237; L. Wiersma, 'Vreemde folly bij Frankendael', *Ons Amsterdam* (2015) 7, 16-19.
- 28 J. Holwerda, "'Stompe huijsjes" en andere toepassingen van "boomwortelen"', *PorteFolly: nieuwsbrief van de Donderberggroep* 48 (2019), 3-5. De auteur heeft ten bate van ons onderzoek zijn – op het moment nog ongepubliceerde – artikel 'Hermitage, heremiet, ledeman', versie 3 april 2019, gedeeld.
- 29 W. Meulenkamp, 'G. van Laars Magazijn van tuin-sieraden als een voorbeeldenboek voor Nederlandse tuingebouwen', *Bulletin KNOB* 82 (1983) 3-4, 124-141; W. Meulenkamp en G. Headley, *Follies. A Guide to Rogue Architecture in England, Scotland and Wales*, Londen 1986; W. Meulenkamp, "'Eene schilderachtige hermitage". Een inventarisatie van sierhermitages en kluisenaarspoppen in Nederland', *Antiek* 21(1986) 5, 297-301; Meulenkamp 1993 (noot 4); W. Meulenkamp, 'Kluisenaars, boeren en dagloners. Levende en quasi-levende stoffering in de landschapstuin', in: C. van Eck e.a. (red.), *Het Schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*, Amsterdam 1994, 75-84; W. Meulenkamp, *Follies. Bizarre bouwwerken in Nederland en België*, Amsterdam 1995; W. Meulenkamp en G. Headley, *The English Folly. The Edifice Complex*, Liverpool 2020.
- 30 Meulenkamp 1993 (noot 4), 57.
- 31 Meulenkamp 1993 (noot 4), 63; Meulenkamp 1986 (noot 29), 297.
- 32 Meulenkamp 1986 (noot 29), 300; Meulenkamp 1993 (noot 4), 66-71; Meulenkamp 1994 (noot 29), 79.
- 33 Zie bijvoorbeeld B. van Zuylen/I. de Charrière, *Sir Walter Finch et son fils William* [1799], Den Haag 1987, 19; B. Wolff en A. Deken, *Historie van den heer Willem Leevend, zevende deel*, Den Haag 1784, 370, en B. Wolff en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut; of, de gevolgen der opvoeding, vijfde en zesde deel*, Den Haag 1793, 83.
- 34 De meeste verkoopadvertenties dateren uit de periode 1800-1850.
- 35 Campbell 2013 (noot 9), 215, 219 en C.S. Oldenburger-Ebbers, 'De tuinarchitectuur van Johann Georg Michael (1738-1800)', *Bulletin KNOB* 90 (1991) 3, 73-79, hier 77.
- 36 A. van Oosterom, 'Johann Georg Michael (1738-1800) en zijn zoon Johan George Michael (1765-1858)', *Ledenbulletin Historisch Genootschap Midden-Kennemerland*, 33 (2010), 10-11.
- 37 Nationaal Archief (NA), FA Boreel 1.10.10, inv.nr. 132: Cornelis Backer Jansz. aan Jacob Boreel Jansz., 8 januari 1760. Zie ook: Albers 2003 (noot 27), 232.
- 38 *Designs of chinese buildings* van William Chambers (Ned. vert. 1763), het boek *Stowe* (1769) met afbeeldingen en een plattegrond van het park en *Observations on modern gardening* van T. Whately (Duitse vert. 1771). Zie: Oldenburger-Ebbers 1991 (noot 35), 75-77, 79.
- 39 Tromp 2012 (noot 26), 133-134.
- 40 Verschillende egodocumenten (R.P.J. Tutein Nolthenius, *Het geslacht Nolthenius, Deel II*, Haarlem 1930, 1102-1103, W.H. Nolthenius, Reis naar Gelderland en Cleve anno 1780 (2 en 5 juni). Noord-Hollands Archief (NHA), 139, Familie Nagtglas, inv.nr. 111, Dagregister van een Kleijn Reysje gedaan door C.J. N(agtglas) in den jaare 1791. Het Utrechts Archief (HUA), 32, Familie Van Boetzelaaer, inv.nr. 556-a, Reisverslag door Willem Jan Both Hendriksen van een reis naar Gelderland en Bentheim, 1793) spreken van het bezoek aan een hermitage in het park van Het Loo, maar er is geen hermitage bekend. Mogelijk ging het om een zeer tijdelijke hermitage die met de wijzigingen van Lodewijk Napoleon alweer verdwenen is. Wellicht was Schonck ook actief op andere adellijke buitenplaatsen; het is ook mogelijk dat de heren als die van Twickel of De Oorsprong de hermitage afkeken van de vorstelijke parken.
- 41 Meulenkamp 1986 (noot 29), 299.
- 42 M. Steenbergen, "'De dood is toch de schrik der natuur..."; C.C.L. Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* (1799-1795), G. van Laar, *Magazijn van Tuinsieraden* (1802) en E.M. Post, *Het Land, in brieven* (1788) en *De Dood*, *punt/komma* 3 (2002). In de eind-zestiende-eeuwse Antwerpse prentenreeks *Solitudo Sive Vitae Patrum Eremitarum* (1586) staan hermitages die weer direct als voorbeeld gediend kunnen hebben voor deze boeken.
- 43 N. Meerburgh, *Naamlyst der boom en heestergewassen dienstig tot het aanleggen van lustboschjes of zogenaamde hermitagien*, Leiden 1782.

- 44 De kasteleins van 'Stadwyk' en 'Lokaal de Vreede' bij Amsterdam adverteerden al in 1812 en 1813 dat hun herbergtuinen hermitages bevatten.
- 45 *Het graauwe mannetje of de dwaasheden den dag*, Amsterdam 1820, 67.
- 46 De hermitage raakte in zwang op het moment dat de rol van de adel in Nederland, hoewel niet uitgespeeld, ten aanzien van het bezit van landgoederen toch minder dominant was dan voorheen: eind achttiende, begin negentiende eeuw waren de meeste buitenplaatsen in handen van de niet-adellijke elite.
- 47 J.H. Kluiver, 'een reis door Zeeland in 1774', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1980), 134-154. Ook geciteerd in Meulenkamp 1993 (noot 4), 64.
- 48 G. van Laar, *Magazijn van Tuin-sieraden*, Amsterdam 1802, 114, biodiversitylibrary.org/bibliography/35984 (geraadpleegd december 2020).
- 49 *Nederlandsche Tuinkunst. Handboek voor beoefenaars der plantenkunde, bezitters van tuinen en buitenverblijven, boom en bloemkweekers, hoveniers en warmoezeniers, eerste deel*, Amsterdam 1837, 22.
- 50 *Nederlandsche Tuinkunst* 1837 (noot 49), 55.
- 51 Meulenkamp 1994 (noot 29), 76.
- 52 Bijvoorbeeld: 'de Engelse tuin met zijn hermitage' (buitenplaatsen Meerwerck en Voortwijck).
- 53 'Een regendag', *Sieboldia. Weekblad voor den tuinbouw in Nederland* 5 (1879) 35, 274-275.
- 54 *Flying Sketches of the Battle of Waterloo, Brussels, Holland, &c.*, Londen 1852, 74.
- 55 I.A. Nijhoff, *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of Geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem*, Arnhem 1828, 83.
- 56 H.W. van Sandick, 'Reisje naar het Stadhouders Hof in 1787', *De Navorscher* 52 (1902) II, 328-342, hier 335.
- 57 Brief, Beek bij Nijmegen, van Henriette van Wildenstein aan Sophia Bergman, in: A.B. van Meerten, geb. Schilperoort, *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden en het Groothertogdom Luxemburg: voor jonge lieden, tweede deel*, Amsterdam 1823, 140-141.
- 58 *Deventer Dagblad*, 15 augustus 1927 [tav Vilsteren]; M.W. Snoeck, 'Een uitstapje in de environs van Arnhem, september 1813 door N. Essen Meerman', *Bijdragen en mededelingen, deel XXXVI, van Gelre, vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht* 36 (1933), 145-158.
- 59 T.F. Uilkens, *Handboek voor den Nederlandschen tuinbouw*, Groningen 1848, 374-375.
- 60 A. Brunt en L. Wessels, 'Een wandeling door het vroeg-romantische landschap van Twickel', *Overijsselse historische bijdragen* 131 (2016), 51-62, hier 58.
- 61 Van verschillende hermitages is bekend dat zij wel van steen en iets rijker aangekleed waren. Zo bezaten de hermitages van Beresteijn en Rhederoord een koepelkamer, had de hermitage van Vredenhoeef een gestukadoorde kamer en was de hermitage van Frankendael in steen opgetrokken.
- 62 Van Meerten 1823 (noot 57), 140-141.
- 63 Stadsarchief Amsterdam (SA), 394 Inventaris van het archief van de Familie Boissevain en aanverwante families, inv.nr. 27: Verslag van een reis naar Kleef door Daniël Boissevain (1772-1834), Carel Faber en echtgenotes; A. Baggerman en R. Dekker, *Kind van de toekomst, de wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, Amsterdam 2005, 216. Holwerda koppelt het citaat van Otto van Eck aan de buitenplaats Vijverberg bij Lichtenbeek: Holwerda 2019 (noot 28), 3.
- 64 Meulenkamp 1986 (noot 29), 300.
- 65 H. Arends, *Het verheugd Zeeland*, Amsterdam 1787, 69.
- 66 J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood, Deel 2*, Haarlem 1876, 344.
- 67 Citaat uit Holwerda 2019 (noot 28), 1.
- 68 Holwerda 2019 (noot 28), 5.
- 69 I.A. Nijhoff, *Gelders Arkadia, of wandeling over Bilioen en Beekhuizen*, Arnhem 1820, 27; E. Blok, 'Wandelen in het Gelderse paradijs. Tuin en park van Biljoen en Beekhuizen', in: J. Jas en C. Gietman (red.), *Biljoen, Kasteel, bewoners, landgoed*, Zwolle 2020, 239-257, hier 248-249; Tromp 2012 (noot 26), 164.
- 70 Nijhoff 1820 (noot 69).
- 71 J.H. Sonstral, 'Herinneringen van een uitstapje naar Kleef, gedaan in augustus 1854', *Het lees kabinet, mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen*, 21 (1854) 4, 39; J.F. Thieme, *Het reisje naar Gelderland, of De vervulling van Herman's wenschen*, Nijmegen 1830, 160.
- 72 Snoeck 1933 (noot 58).
- 73 Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam (BCUvA), Hs. RA F II, Dagboek Willem de Clercq, 1811-1844, Deel II (1811-1812), 173. Digitale versie resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq (geraadpleegd 18 april 2020).
- 74 G. de Voogt, 'Een Friese parel', *Eigen Haard* 27 (1902) 42, 659-662, hier 662.
- 75 Uilkens 1848 (noot 59), 374-375.
- 76 Zie bijvoorbeeld krantenartikelen in *Dagblad van 's-Gravenhage*, 10 april 1829 en 16 januari 1846 en *Algemeen Handelsblad* 29 januari 1846. Hoewel deze vooral bedoeld waren voor schilderacademies is het niet ondenkbaar dat hij ook poppen maakte voor hermitages op buitenplaatsen.
- 77 A. Bos en J.J. Spahr van de Hoek, *Beetsterzwaag in oude ansichten*, Zaltbommel 1987, 37.
- 78 Broeke 1994 (noot 27), 19.
- 79 SA, 394 Inventaris van het archief van de Familie Boissevain en aanverwante families, inv.nr. 27, verslag van een reis naar Kleef door Daniël Boissevain (1772-1834), Carel Faber en echtgenotes. Meerman beschrijft deze bewegende heremiet ook in 1813, zie: Snoeck 1933 (noot 58).
- 80 Meulenkamp 1993 (noot 4), 70; Wiersma 2015 (noot 27), 19.
- 81 J. van Maurik, *Amsterdam bij dag en nacht*, Amsterdam 1882, 138. Ook geciteerd in Wiersma 2015 (noot 27), 19.
- 82 De hermitage van Biljoen/Beekhuizen lijkt op basis van de omschrijving van omstreeks 1800 een inspiratie te zijn geweest voor de prent uit Van Laar. Een onbekende bron uit ca. 1800 genoemd door H. Kerckamp, *Kasteel Biljoen en daar rondom*, Rheden/Roozendaal 1964, 86. Ook geciteerd in Tromp 2012 (noot 26), 157.
- 84 Drents Archief (DA), 0185, De Milly van Heiden Reinestein, inv.nr. 443, Gedichten en toneelstukjes van S.P.A. van Heiden Reinestein ter gelegenheid van verjaardagen van gezinsleden, met bijbehorende tekening; 1776-1805: Toneelstuk 1785.
- 85 Kluiver 1980 (noot 47), 143; Van Sandick 1902 (noot 56), 335.
- 86 Snoeck 1933 (noot 58).
- 87 Sonstral 1854 (noot 71), 39.
- 88 Thieme 1830 (noot 71), 160.
- 89 Meulenkamp 1986 (noot 29), 300.
- 90 Sonstral 1854 (noot 71), 39; W.H. de Vriese, *Tuinbouw-flora van Nederland en zijne overzeesche bezittingen: bevattende de geschiedenis en afbeelding van nieuwe of merkwaardige planten, bloemen, vruchten, mededeelingen omtrent de kultuur in haren geheelen omvang, in betrekking tot Nederland en zijne overzeesche bezittingen, Eerste deel*, Leiden 1855, 240-241. Meulenkamp 1986 (noot 29), 300-301 [zie citaat Potgieter 1838].
- 91 SA, 394, inv.nr. 112, Reisverslag Gelderland van Gideon Jeremie Boissevain (1796-1875), 1813; Arends 1787 (noot 64), 69.
- 92 Kluiver 1980 (noot 47), 143.
- 93 *Het graauwe mannetje* 1820 (noot 45), 67.
- 94 *Flying Sketches* 1852 (noot 54), 74-76.
- 95 BCUvA, Hs. RA F II, Dagboek Willem de Clercq 1811-1844, Deel II (1811-1812), 208.
- 96 De Vriese 1855 (noot 90), 240-241.
- 97 'Een regendag' 1879 (noot 53), 274-275.
- 98 Craandijk 187 (noot 66), 344.
- 99 Wiersma 2015 (noot 27), 19.
- 100 Anoniem, 'Een gelukkige dag', *De wekker. Weekblad voor onderwijs en schoolwezen* 39 (1872) 47.
- 101 Meulenkamp 1993 (noot 4), 70.
- 102 Kruseman, 'Beetsterzwaag en omstreken', *De Aarde en haar volken* (1905), 247-248, hier 248.
- 103 G. de Voogt, 'Een Friese parel', *Eigen Haard* 42 (1902), 659-662.
- 104 'Een regendag' 1879 (noot 53), 274-275.
- 105 H. Ronnes, *Bij nader inzien, de Nederlandse buitenplaats. Tussen herinnering, vergetelheid en ongemak*, Oratie uitgesproken 26 november 2019, Rijksuniversiteit Groningen 2020, rug.nl/research/portal/files/132148810/Ronnes_Hanneke_Bij_nader_inzien_web_.pdf (geraadpleegd december 2020).

PROF.DR. H. RONNES is historicus, archeoloog en antropoloog en werkt bij Cultuurwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en als bijzonder hoogleraar (leerstoel Van der Wyck-de Kempnaer) bij Kunstgeschiedenis en Landschapsgeschiedenis aan de Universiteit Groningen. (h.ronnes@uva.nl; h.ronnes@rug.nl)

M. HAVERMAN MA studeerde kunstgeschiedenis en erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam en is als historicus werkzaam bij Stichting In Arcadië, onderzoekscentrum en planbureau voor groen erfgoed. (haverman@stichtinginarcadie.nl)

W. VAN ELBURG MA is architectuurhistoricus en schrijft momenteel een proefschrift over woonhuistypologie bij de afdeling Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is hij in dienst als onderzoeker bij Vereniging Hendrick de Keyser. (w.m.vanelburg@uva.nl)

De auteurs deden gezamenlijk onderzoek naar de hermitages in Nederland en schreven dit artikel in samenspraak. Merel Haverman richtte zich op de ego-documenten, Wouter van Elburg op de krantenbank en dataset en Hanneke Ronnes op de historiografie en theorie. Ronnes was daarnaast verantwoordelijk voor de hoofdopzet en eindversie van het artikel.

THE ARCHITECTURE AND PERCEPTION OF THE HERMITAGE (1770-1860)

THE HUT, THE HERMIT (DOLL) AND THE PENCHANT FOR SOLITUDE IN THE DUTCH LANDSCAPE GARDEN

HANNEKE RONNES, WOUTER VAN ELBURG AND MEREL HAVERMAN

The hermitage is a little researched and understood garden ornament. The hermitage as a place of solitary retreat occurs from antiquity to the late nineteenth century because it appealed to people in different periods and could be easily adapted to the specific wishes of the noble, religious or intellectual owner and the taste of the age. This article presents new research into the hermitage on Dutch country estates, based on an analysis of for sale notices, primary source research (mainly travellers' tales) and a review of the literature. The hermitage was a widespread phenomenon in the Netherlands. The current inventory has almost tripled the number of known country-estate hermitages from 36 to over a hundred. Thanks to this new, larger data set it was possible to make more accurate statements about the period in which the hermitage was popular, about its distribution in the Netherlands, its location in the garden, its appearance and its significance.

A search through digitally accessible newspapers led to the discovery of many slightly later, smaller hermitages. And whereas Gelderland had previously been regarded as the foremost hermitage province, in light of current knowledge that perception has now swung in favour of Holland. This has also served to accentuate the bourgeois character of the hermitage: it was most prevalent on the country estates of urban regents, located close to the city. Hermitages were initially re-

garded as a rarity, later as a regular feature of landscape-style private parks, although they were never the most important ornament of such parks. Research has revealed that the location was nearly always isolated. The interior was austere, usually consisting of one or more chairs, a bench or bed, a skull or coffin, an hourglass, books and a (wooden) hermit doll. Evidence suggesting that the hermitage design was highly standardized can also be found in descriptions of hermit's huts in travel reports.

Contrary to what is often assumed, the popularity of the hermitage suggests that the Dutch were not immune to Romanticism. The fact that the sources provide so little evidence of cynicism vis-à-vis the phenomenon of the hermitage and the hermit supports this thesis. However, the hermit's hut satisfied a more universal need than mere romanticism: throughout history rooms have been created to which people – usually members of the elite – could withdraw. In that sense the hermitage was a counterpart of the cabinet or study. What remained after the exalted emotions and ideas of Romanticism had subsided, was the walk to the hermitage and, upon arrival, the tranquillity and the view. The Dutch hermitage is in every respect a reflection of the Dutch country estate: both were primarily bourgeois, widespread, urban, and modest in size and furnishing.